

- **Życie**
 - **Dzieła**
 - **Pisma literackie**
 - **Pisma szkolne**
 - **Poglądy**
 - **Metasystemowe**
 - **Filozoficzne**
-

ARYSTOTELES (Ἀριστοτέλης, **Aristoteles**) — najwybitniejszy, obok Platona, myśliciel i filozof, ur. w 384 przed Chr. w Stagirze na Półwyspie Chalcydyckim, stąd zw. Stagirytą, zm. w 322 w Chalkis na Eubei, w posiadłości odziedziczonej po matce, Fajstydzie. Syn Nikomacha, lekarza na dworze króla Macedonii Amyntasa, ojca Filipa.

Życie. Po wczesnej śmierci ojca wychowywał się pod opieką męża swej najstarszej siostry, Proksenosa z Atarneus w Myzji. W 367 przybył na studia do Aten i wstąpił do Akademii Platńskiej, w której spędził 20 lat. W związku z pobytem Platona na Sycylii (367–364) kształcił się najpierw u kierującego wówczas Akademią Eudoksosa z Knidos, sławnego wówczas matematyka, astronoma i geografą, kompetentnego również w zakresie etnologii, medycyny i filozofii przyrody. Jemu głównie A. zawdzięczał rozbudzenie szerokich zainteresowań naukowych. W tym też zapewne okresie odbył studia retoryczne, być może u Isokratesa. Najwięcej jednak zawdzięczał Platonowi, który po powrocie z Sycylii (w 364) rozpoczął pracę nad swymi filozoficznymi dialogami. Ich problematyka teoriopoznawcza i ontologiczna musiała być żywo dyskutowana przez członków Akademii. Wiedzę zdobywaną z wykładów i dyskusji uzupełniał, jako jeden z pierwszych, własną lekturą dzieł poetów, historyków, mówców i filozofów, i dlatego w Akademii miał być nazywany „czytelnikiem”. Po kilku latach pobytu w Akademii (ok. 360) napisał swój pierwszy, wzorowany na Platńskim *Gorgiaszu*, dialog (zaginiony) pt. *Gryllos*, w którym krytykował retorykę sofistyczną, prowokując polemikę ze szkołą Isokratesa. Ok. 360–355 zaczął wyklądać w Akademii retorykę, i na ten okres uczeni (I. Düring, E. Berti) datują powstanie *Retoryki*. W latach 357–347 napisał też najprawdopodobniej znane z wielu fragmentów dzieła: *Eudemos*, czyli *o duszy*, *O ideach*, zaginione dialogi *O dobru*, *O sprawiedliwości*, *O bogactwie*, *O modlitwie*, *O szlachetności*, *O podobaniu się*, w których znalazły wyraz wszystkie najważniejsze problemy ówczesnej kultury. W Akademii też miał powstać zrab jego dzieł logicznych i znane szeroko w starożytności dialogi: *Protreptyk* i *O filozofii*, w których wyłożył podstawy swej nauki w zakresie historii filozofii, ontologii, filozofii przyrody, kosmologii i teologii. W świetle tych ustaleń (dokonanych głównie przez Düringa, Bertiego i Chrousta) nie daje się utrzymać tradycyjna teza Jaegera o ewolucji poglądów A., skoro już jako członek Akademii nie podzielał poglądów Platona na temat idei i dał popularny wykład zawierający podstawy doktryny, jaką znamy z traktatów szkolnych. Platńskie pytania o zasady bytu, o początek i sposób istnienia świata, o nieśmiertelność duszy i o charakter ludzkiego poznania stały się dla A. inspiracją do rozwinięcia nauk logicznych, przyrodniczych, a także etyki, polityki, retoryki i metafizyki. Współcześni badacze (np. E. Berti) na różne sposoby

usiłują dowieść, że takie traktaty, jak *Fizyka*, *O niebie (De caelo)*, *O powstawaniu i ginięciu (De generatione et corruptione)* i *Meteorologika (Meteorologica)*, księgi I, V, XII i XIV *Metafizyki* oraz *Etyka eudemejska* są również pokłosiem jego wykładów i badań prowadzonych w ostatnich latach pobytu w Akademii.

W 348 lub 347 opuścił Ateny i udał się wraz z Ksenokratesem (najwybitniejszym obok A. wychowankiem Akademii i jej późniejszym kierownikiem — od 338) na dwór lennika perskiego Hermiasza do Atarneus w Myzji. Motywy opuszczenia Akademii i wyjazdu do Małej Azji nie są znane. Mogły o tym zadecydować: antymacedońskie nastroje w Atenach po zdobyciu przez Filipa greckich miast w Tracji (w 348), śmierć Platona (w 347), a jeśli wyjazd nastąpił przed jego śmiercią i z jego inspiracji, poważną rolę mógł odegrać motyw realizacji ideału „rządcy-filozofa”. Na dworze Hermiasza przebywali już wcześniej dwaj inni uczniowie Platona — Erastos i Koryskos, do których teraz dołączyli A. i Ksenokrates. Dyskusje i przyjaźń z przebywającymi tam filozofami miały, wg świadectw starożytnych, wpływ na zmianę formy rządów Hermiasza i dobrowolne przejście pod jego zarząd przyległych terenów Azji Mniejszej. Wdzięczny Hermiasz miał im za to „oddać w posiadanie” miasto Assos. Mało prawdopodobne, by w Assos filozofowie prowadzili szkołę na wzór Akademii. Uczestniczyli natomiast pośrednio w zarządzaniu państwem i prowadzili własne badania. Świadectwem prowadzonych tu przez A. badań nad miejscową fauną są opisane w *Historii zwierząt* gatunki zwierząt. Po trzech latach pobytu u Hermiasza, w 345/344 wyjeżdża na Lesbos, gdzie razem z Teofrastem prowadzi obserwacje i badania miejscowej fauny i flory. Rezultatem tych badań są zachowane dzieła: *Historia zwierząt* A. i *Historia roślin* Teofrasta. Nie są to zbiory wykładów, lecz traktaty naukowe. Stąd w 343 zostaje powołany przez Filipa na nauczyciela jego trzynastoletniego syna Aleksandra. Funkcję tę pełnił przez trzy lata wprowadzając królewicza w świat wielkiej literatury greckiej (Homera, liryków, dramatu), kształcąc go w retoryce, filozofii, polityce i przygotowując do sztuki rządzenia. Z pełnieniem tej funkcji łączono (Plutarch) wydanie *Iliady*, z którą A. miał się nigdy nie rozstawać, oraz dialogów: *Aleksander, czyli o koloniach*, *O rządach królewskich*, *O poetach*.

W Pelli zastała go smutna wiadomość o podstępny uwięzieniu i zamordowaniu przez Persów (w 341) Hermiasza, którego pamięć uczcił A. wystawieniem posągu w Delfach i zachowanym hymnem *Do dzielności*. Na dworze Filipa znalazła wówczas schronienie rodzina Hermiasza. Prawdopodobnie wtedy dopiero A. zaopiekował się jego siostrzenicą Pythias, którą następnie poślubił. Z małżeństwa tego urodziła się córka, która otrzymała imię swej matki, prawdopodobnie zmarłej podczas porodu. Gdzie A. przebywał do 335, tj. do powrotu do Aten, źródła nie informują. Mógł mieszkać nadal na dworze Filipa i pełnić funkcję królewskiego doradcy, bądź zarządzać własnym domem i gospodarstwem w odbudowanej Stagirze. W tym okresie opracował, wraz z Kallistenesem, historię igrzysk pytyjskich i listę ich zwycięzców. W 1895 odnaleziono w Delfach tablicę z napisem upamiętniającym uhonorowanie ich za tę pracę wieńcem. Wówczas rozpoczął też kolekcjonowanie i opracowywanie ustrojów 158 państw, z których zachował się tylko *Ustrój polityczny Aten*. Na te burzliwe w historii Grecji lata (Cheroneja w 338, powstanie antymacedońskie po śmierci Filipa i jego krwawe stłumienie przez Aleksandra — w 335) przypada zaangażowanie A. w pokojowe

misje polityczne. Jego zasługi dla Aten miały być uhonorowane przez Ateńczyków dziękczynnym dekretem wyrytym na wzniesionej na Akropolu kolumnie.

Po zawarciu przez Ateńczyków przymierza z Aleksandrem jesienią 335 A. mógł bez przeszkód powrócić do Aten. Przybywał jako człowiek niezwykle zamożny, szcycący się przyjaźnią z królem Macedonii — Aleksandrem, w otoczeniu rodziny, licznej służby i przyjaciół, wioząc ze sobą bogate zbiory różnego rodzaju materiałów naukowych. Ponieważ Akademią od kilku lat (od 339) kierował jego były kolega z Assos — Ksenokrates, którego poglądów filozoficznych A. nie podzielał, z góry był przygotowany na otwarcie i prowadzenie własnej szkoły i dysponował ku temu odpowiednimi środkami. Likejon (Liceum), w którym rozpoczął samodzielne nauczanie, był obszernym okręgiem kultowym ze świątynią Apollona Likejskiego („chroniącego od wilków”) i zbudowanym przez Peryklesa gimnazjonem, tj. zespołem budowli z dziedzińcami, zamkniętymi portykami, z terenami gier i zabaw, ocienionymi drzewami alejami. Do świątyni prowadziła świeżo zbudowana przez Likurga kryta kolumnada, nazywana „miejscem spaceru” — περίπατος [perípatos], która dała nazwę szkole A. Likejon był od dawna ulubionym miejscem publicznych spotkań filozofów, sofistów i retorów z młodzieżą ateńską. W związku z brakiem jakiegokolwiek wzmianki w testamencie A. na temat majątku szkoły i świadectwem potwierdzającym wykupienie części ogrodu Likejonu przez Teofrasta, niektórzy współcześni badacze twierdzą (m.in. Brink, Düring), że A. korzystał z Likejonu tylko jako z miejsca publicznych spotkań, a właściwym fundatorem szkoły był dopiero Teofrast. Skoro jednak A. nie tylko nauczał, ale też prowadził zespołowe badania, posiadał wielkie zbiory materiałów, dużą bibliotekę, to całe to wyposażenie nie mogło być przetrzymywane w publicznym gimnazjonie. Jeśli nawet nie wszedł w posiadanie przyległych do Likejonu budynków, mógł je po prostu wynajmować. Szkoła była zorganizowana na wzór Akademii, jako bractwo kultowe ku czci muz. W większym jednak stopniu niż Akademia była placówką badawczą. Zachowane traktaty są najlepszym dowodem, że A. podjął tu na nowo prowadzone przezeń w Akademii wykłady z logiki, fizyki, metafizyki, etyki, retoryki, wzbogacając je i uzupełniając nowymi przemyśleniami. W przypadku etyki zachowało się kilka oddzielnych traktatów, które zapewne są odzwierciedleniem kolejnych kursów wykładów. W innych przypadkach, jak np. w przypadku metafizyki, dawne i nowe wykłady zostały połączone w jednym traktacie. Uważa się, że podstawę wykładów w Liceum stanowiły księgi III–IV, VI–X *Metafizyki*. Nowe ujęcie zyskały *Retoryka* i *Polityka*. Zakres wykładów poszerzył o nowe przedmioty, m.in. o poetykę, przede wszystkim zaś o przedmioty z zakresu biologii, zoologii, psychologii, których podstawę stanowiły badania prowadzone w Assos i Mitylenie, opracowane obecnie w takich traktatach, jak *O duszy*, *O częściach zwierząt*, *O rodzeniu się zwierząt*, *O poruszaniu się zwierząt* czy w zbiorze tzw. małych pism przyrodniczych (*Parva naturalia*). Ten szczęśliwy okres w życiu A., wypełniony głównie wykładami, pracą badawczą i redakcyjną trwał niewiele ponad 12 lat, dopóki potęga macedońska gwarantowała w Atenach stabilizację polityczną. Skoro tylko dotarła do Aten wiadomość o śmierci Aleksandra (w 323), ożyły antimacedońskie nastroje. A., zaprzyjaźnionego z Antypatrem, aktualnym regentem Macedonii i Grecji, oskarżono o bezbożność. Aby uniknąć procesu, przekazawszy kierownictwo szkoły Teofrastowi, wyjechał razem z rodziną do Chalcydy na Eubei, gdzie dziedziczył po matce posiadłość i dom.

W niespełna rok od przybycia na Eubeję, jesienią 322 przed Chr., odsunięty od swych obowiązków i przyjaciół zapadł na chorobę żołądka i zmarł, pozostawiając testament, który pozwala poznać go jako pełnego oddania i życzliwości ojca i pana domu.

Dzieła. Pisma A., ze względu na ich charakter i formę, dzieli się na literackie, tradycyjnie nazywane „egzoterycznymi” (λόγοι ἐξωτερικοί [lógoi eksoterikoí]) i pisma szkolne, zw. „akroamatycznymi” (ἀκροάσεις [akroáseis]), przeznaczone do wysłuchania, czyli wykłady.

Pisma literackie, które często A. nazywa „wydanymi” (ἐκδεδωμένοι [ekdedomenónoi]), miały przeważnie formę filozoficznego dialogu, którym kierował sam filozof. Były przeznaczone dla szerszej publiczności i odznaczały się piękną formą literacką. Większość z nich powstała podczas pobytu A. w Akademii. Znane były jeszcze komentatorom neoplatońskim w V–VI w., później zaginęły. Do najgłośniejszych, z których przetrwało najwięcej fragmentów, należały: *O filozofii* (Περὶ φιλοσοφίας [Perí philosophías]), *Zachęta do filozofii: Protreptyk* (Προτρεπτικός [Protreptikós]), *O dobru* (Περὶ τ' ἀγαθοῦ [Perí t' agathou]), *Eudemos, czyli o duszy* (Εὐδήμος ἢ περὶ ψυχῆς [Éudemos e perí psychés]), *O ideach* (Περὶ ἰδεῶν [Perí ideón]).

Pisma szkolne, stanowiące dzisiejszy Corpus Aristotelicum (CA), zachowały się niemal w całości w tej formie, jaką im nadał w połowie I w. przed Chr. Andronikos, który je uporządkował i wydał. Stanowiły one podstawę prowadzonych przez A. wykładów. Dzieli się je na:

1) logiczne (tzw. Ὀργανον [Órganon]), obejmujące sześć rozpraw: *Kategoriami* [Kategoríai] (*Kategorie*), *Περὶ ἑρμηνείας* [Perí hermenéias] (*Hermeneutyka*), *Ἀναλυτικὰ πρότερα* [Analytiká prótera] (*Analityki pierwsze*), *Ἀναλυτικὰ ὕστερα* [Analytiká hýstera] (*Analityki wtóre*), *Τοπικά* [Topiká] (*Topiki*), *Περὶ σοφιστικῶν ἐλέγχων* [Perí sophistikón elenchon] (*O dowodach sofistycznych*);

2) metafizyczne, zatytułowane *Τὰ μετὰ τὰ φυσικά* [Ta metá ta physiká] (*Metafizyka*);

3) z filozofii przyrody i nauk przyrodniczych: *Φυσικὴ ἀκρόασις* [Physiké akróasis] (*Fizyka*), *Περὶ οὐρανοῦ* [Perí ouranoú] (*O niebie*), *Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς* [Perí genéseos kai phthorás] (*O powstawaniu i niszczeniu*), *Περὶ μετεώρων ἢ μετεωρολογικά* [Perí meteoron e meteorologiká] (*Meteorologika*), *Περὶ τὰ ζῷα ἱστορίαι* [Perí ta dzoa historíai] (*Zoologia*), *Περὶ ζῶων μορίων* [Perí dzóon moríon] (*O częściach zwierząt*), *Περὶ ζῶων γενέσεως* [Perí dzóon genéseos] (*O rodzeniu się zwierząt*), *Περὶ ζῶων κινήσεως* [Perí dzóon kinéseos] (*O ruchu zwierząt*), *Περὶ ζῶων πορείας* [Perí dzóon poréias] (*O poruszaniu się przestrzennym zwierząt*), *Περὶ ψυχῆς* [Perí psychés] (*O duszy*), *Περὶ κόσμου* [Perí kósmou] (*O świecie*), *Περὶ φυτῶν* [Perí phytón] (*O roślinach*), *Μηχανικά* [Mechaniká] (*Mechanika*), *Περὶ ἀτόμων γραμμῶν* [Perí atomon grammón] (*O odcinkach niepodzielnych*), *Προβλήματα* [Problémata] (*Zagadnienia przyrodnicze*), *Περὶ χρωμάτων* [Perí chromaton] (*O barwach*), *Ἀνέμων θέσεις καὶ προσηγορίαι* [Anemon théseis kai prosegoríai] (*Położenie i nazwy wiatrów*), *Περὶ Ξενοφάνους, περὶ Μελίσσου, περὶ Γοργίου* [Perí Ksenophánous, perí Melíssou, perí Gorgíou] (*O Ksenofaniesie, Melissosie i Gorgiaszu*), *Περὶ ἀκουστῶν* [Perí akoustón] (*O głosach*), *Φυσιογνωμικά* [Physiognomiká] (*Fizjognomika*), *Περὶ θαυμασίων ἀκουσμάτων* [Perí thaumasíon akousmaton] (*Opowiadania zdumiewające*), *Περὶ τῆς τοῦ Νείλου ἀναβάσεως* [Perí tes tou Néilou anabáseos] (*O wyle-*

wach Nilu); drobne pisma przyrodnicze, tzw. *Parva naturalia*, do których należą: *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν* [Perí aisthéseos kai aisthetón] (*O zmysłach i ich przedmiotach*), *Περὶ μνήμης καὶ ἀναμνήσεως* [Perí mnemes kai anamnéseos] (*O pamięci i przypominaniu sobie*), *Περὶ ὕπνου καὶ ἐγρηγόρσεως* [Perí hýpnou kai egregórseos] (*O śnie i czuwaniu*), *Περὶ ἐνυπνίων* [Perí enypnión] (*O marzeniach sennych*), *Περὶ τῆς καθ' ὕπνον μαντικῆς* [Perí tes kath'hýpnon mantikés] (*O wieszczbiarstwie ze snu*), *Περὶ μακροβιότητος καὶ μικροβιότητος* [Perí makrobiótetos kai mikrobiótetos] (*O długości i krótkości życia*), *Περὶ ζωῆς καὶ θανάτου* [Perí dzoés kai thanátou] (*O życiu i śmierci*), *Περὶ ἀναπνοῆς* [Perí anapnoés] (*O oddychaniu*);

4) z filozofii praktycznej: *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* [Ethiká Eudémeia] (*Etyka eudemejska*), *Ἠθικὰ Νικομάχεια* [Ethiká Nikomácheia] (*Etyka nikomachejska*), *Ἠθικὰ Μεγάλα* [Ethiká Megala] (*Etyka wielka*), *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν* [Perí aretón kai kakión] (*O cnotach i wadach*), *Πολιτικά* [Politiká] (*Polityka*), *Ἀθηναίων πολιτεία* [Athenáion politéia] (*Ustrój polityczny Aten*), *Τέχνη ῥητορικῆ* [Techne rhetoriké] (*Retoryka*), *Ῥητορικὴ πρὸς Ἀλέξανδρον* [Rhetoriké pros Aléksandron] (*Retoryka dla Aleksandra*), *Οἰκονομικά* [Oikonomiká] (*Ekonomika*), *Περὶ ποιητικῆς* [Perí poietikés] (*Poetyka*).

Dzieła A. wydano: *Aristotelis Opera*, wyd. I. Bekkeri (I–V, B 1831–1870, predr. B 1960); *Aristoteles, cum fragmentis*, wyd. A. F. Didot (I–IV, P 1848–1869, V Indeksy 1874); *Aristote, Organon*, J. Tricot (P 1946–1950); *Aristotle's Categories and De interpretatione*, J. L. Acrill (Ox 1963, 1968); *Aristotle's Prior and Posterior Analytics*, W. D. Ross (Ox 1949); *Topica*, wyd. W. D. Ross (Ox 1958, 1963, 1970); *Aristotle's Physics*, W. D. Ross (Ox 1936, 1950); *De Coelo*, wyd. D. J. Allan (Ox 1936); *De anima*, wyd. W. D. Ross (Ox 1961); *Aristotle's Metaphysics*, wyd. W. D. Ross (I–II, Ox 1924); *Parva naturalia*, wyd. W. D. Ross (Ox 1955); *Parva naturalia*, P. Siwek (R 1963); *Histoire des animaux*, P. Louis (P 1964–1969); *Aristotle, Poetics*, wyd. W. D. Lucas (Ox 1968); *La Poétique*, wyd. R. Dupont-Roc et I. Lallot (P 1980); *Ars rhetorica*, W. D. Ross (Ox 1959); *Ars rhetorica*, wyd. R. Kassel (B 1976); *The Ethics of A.*, wyd. J. Burnet (Lo 1900, NY 1973); *Ethics*, wyd. J. Warrington (Lo 1963); *Politica*, W. D. Ross (Ox 1957).

Przekłady współczesne: *The Works of Aristotle*, wyd. J. A. Smith, W. D. Ross (I–XII, Ox 1908, 1952); nowe wyd. poprawione; *The Complete Works of Aristotle*, wyd. J. Barnes (I–II, Princeton 1984); W języku polskim wydano: *Arystoteles, Dzieła wszystkie* (I–VII, Wwa 1990–1996, druk t. VI planowany na 2000); ponadto w innych wyd. ukazały się: *Poetyka* (Kr 1887); *Ustrój polityczny Aten* (Kr 1931); T. Sinko, *Trzy poetyki klasyczne* (Wr 1939, 1951²); *Poetyka*, oprac. H. Podbielski (Wr 1983, 1989²); *Polityka* (Wr 1953, Kr 1964²); *Etyka nikomachejska*, tłum. D. Gromska (Wwa 1982); *Metafizyka*, tłum. K. Leśniak (Wwa 1983); *Metafizyka*, tekst pol. oprac. A. Krąpiec i A. Maryniarczyk na podstawie tłumaczenia T. Żeleźnika (I–II, Lb 1996).

Bibliografia: W. Jaeger, *A. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, B 1923, 1955; L. Robin, *Aristote*, P 1944; P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Lv 1951; D. J. Allan, *The Philosophy of A.*, Ox 1952; R. Stark, *Aristotelesstudien*, Mn 1954; I. Düring, *A. in the Ancient Biographical Tradition*, Gt 1957; J. H. Jr. Randall, *Aristotle*, NY 1960; E. Berti, *La filosofia del primo A.*, Pd 1962; J. Moreau, *A. et son école*, P 1962; M. Grene, *A Portrait of A.*, Lo 1963; K. Leśniak, *Arystoteles*, Wwa 1965; I. Düring, *A., Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Hei 1966; E. Berti, *A. dalla dialettica alla filosofia prima*, Pd 1977; J. L. Ackrill, *A. the Philosopher*, Ox 1981;

Poglądy A. obejmują rozważania metasystemowe oraz teorię metafizyczną, etyczną i filozofię przyrody.

Metasystemowe. A. jest twórczym kontynuatorem myśli klasycznej w zakresie: 1) uwzględnienia roli języka naturalnego w dziedzinie systematyzacji i uzasadnień; 2) rozbudowania ogólnej teorii nauki; 3) posługiwania się aporematycznym (problemowym) sposobem myślenia.

1. Przyjmując za Sokratesem i Platonem, że sensory (znaczenia) wyrażen ogólnych nie są dowolne, lecz stałe, konieczne i ogólnie ważne, A. uznał, że skutecznym sposobem rozstrzygnięcia podstawowych pytań, dotyczących struktury zmiennej, materialnej rzeczywistości, jest analiza języka podmiotowo-orzecznikowego. Jeśli Sokrates i Platon, analizując sensory wyrażen ogólnych, doszli do uznania wartościowego poznania naukowego w etyce lub ogólnej teorii rzeczywistości, to A., zwracając uwagę na rolę orzeczników sądowo-zdaniowych, dokonał analizy struktury rzeczywistości, będącej zbiorem samoistnych podmiotów (οὐσία [ousía]) o określonych właściwościach. Struktura naturalnego języka jest na ogół wiernym modelem struktury rzeczywistości. Kategorie orzekania zdaniowego wskazują na kategorie bytowania podmiotowo-własnościowego. Język, jako znak rzeczywistości, jest formułowany i rozumiany w poznaniu, które — będąc intelektualnie abstrakcyjne — modeluje nasz język w zespół znaków o odmiennym (krytykuje tu A. platońską teorię idei i sposób intuicyjnego poznania idei), niż sama rzeczywistość, sposobie bytowania. Dzieje się tak dlatego, że między naturalnym językiem a konkretną jednostkową rzeczywistością istnieje odległość, którą trzeba zasadnie poznać i do pewnego stopnia wypełniać przez system definicji i sylogistyczne dowodzenie.

2. Przekształcając Anaksymandrowe pytanie o zasadę (ἀρχή [arché]) świata, w pytanie „dzięki czemu” coś jest jakieś, A. zwrócił uwagę, że w poznaniu naukowym chodzi przede wszystkim o wskazanie racji, „dzięki której” coś jest takim właśnie z konieczności. Koncepcja nauki A., będąca kontynuacją poglądów Platona, dotyczyła wartościowego (naukowego) poznania świata realnego, zmiennego, podksiężycowego (kosmos). Zrozumienie jakiegoś bytu na ziemi dokonuje się przez intelektualne uznanie rzeczy samej w sobie, czyli przez ujęcie jej: a) formy (przyczyna formalna — μορφή [morfé]), będącej jakby realizacją platońskiej idei, oraz ustalenie związków tak ujętej rzeczy (istoty) z innymi jej podstawowymi czynnikami — przyczynami; b) materii (ὕλη [hyle]) warunkującej wewnętrzną przemienność bytu; c) sprawcy (ὑπὸ τινός [hypó tinós]), który poprzez działanie przemienia byt; d) celu (τὸ οὗ ἕνεκα [to hou héneka]), będącego motywem działania przyczyny sprawczej. Pod wpływem Platona A. położył akcent na rolę czynnika formalnego, konstytuującego bytowość i wyznaczającego racjonalną, istotną treść rzeczy, którą można ująć w pojęciu i wyrazić w postaci definicji realnej (A. używał terminu „definicja” na określenie definiensa). Podkreślił, że utworzenie pojęcia dokonuje się nie w wyniku przejścia od wyobrażeń do pojęć, lecz jest dziełem specjalnego aktu intelektu, abstrahującego spontanicznie lub metodycznie na drodze indukcji zw. arystotelesowską ἐπαγωγή [epagogé]; rezultatem tak pojętej indukcji jest świadome utworzenie

pojęcia operatywnego na terenie nauki, które się wyraża poprzez definicje i aksjomaty; można je wbudować w sylogizm (tu wg A. definicje stanowią przesłanki większe), jako punkt wyjścia swoistej sylogistycznej dedukcji ἐπαγωγή. Sylogizm w swoich różnych formach staje się narzędziem rozbudowy poznania naukowego, ukazując niekiedy rację właściwą i adekwatną (διότι [dioti]), niekiedy tylko cząstkową lub stwierdzenie faktu (ὅτι [hoti]). Dociekania dotyczące definicji realnej, jej przedmiotu, charakteru, warunków, stanowią istotną część analiz filozoficznych. A., który ustosunkowuje się tu szczególnie krytycznie do teorii idei Platona, definicję i sylogizm uważa za dwa sposoby wartościowego poznania naukowego. Zarysowana przez A. teoria nauki o empirycznych podstawach (ἐπαγωγή), jest przewyciężeniem dotychczasowych poglądów, upatrujących przedmiot naukowego poznania nie w zmiennym świecie materialnym, lecz w „tożsamości”, a sylogistyka A., chociaż była kontynuacją niektórych wypowiedzi Platona o dzieleniu (διάκρισις [diáiresis]), stanowi oryginalny i trwały wkład naukowy.

3. Jedną z najbardziej znamienitych cech filozoficznego i zarazem naukowego poznania jest, zdaniem A., jego charakter aporematyczny, dzięki czemu wiedza nieustannie się rozwija. Punktem wyjścia analiz jest, wg A., aporia, szczególny stan umysłu nie tyle zdumiewającego się na widok rzeczy poznawanej (jak u Platona), ile stawiającego pytania dotyczące stanów realnych i formułującego problemy; aporia zapoczątkowuje poznawcze poszukiwanie i roztrząsanie — diaporezę (διαπόρησις [diapóresis]), pozwalającą na zbadanie danych „za” narzucającym się (ze względów historycznych lub systemowych) rozwiązaniom i „przeciw” nim; diaporeza jest przyporządkowana euporii, czyli właściwemu rozwiązaniu zagadnienia, które w dalszym rozwoju danej wiedzy może stać się ponownie aporią. Charakter aporematyczny filozofii A. znalazł odbicie i twórczą kontynuację w średniowiecznych sumach teologicznych, oraz w dysputach toczonych na uniwersytetach (quaestiones disputatae, quaestiones quodlibetales).

Filozoficzne. *Metafizyka*. A. stworzył przede wszystkim teorię aktu i możliwości jako dwóch niesamodzielnych składników bytu; możliwość realna podmiotowa stanowi rację przemian bytowych, akt zaś rację bytowej organizacji i poznawalności; wyrazem aktu jest forma rzeczy, wyrazem możliwości materia (forma i materia). Teorią tą posłużył się A., by opisać i wytłumaczyć zmienną rzeczywistość, uściślić i uzasadnić (negatywnie) zasadę niesprzeczności, będącą podstawą systematyzacji i argumentacji, a przede wszystkim przewyciężyć monizm. Przyjął zatem pluralizm bytów samoistnych (substancja), obdarzonych właściwościami (przypadłość); dziewięć przypadłości wraz z substancją, jako podstawowym sposobem bytowania, tworzy dziesięć kategorii będących nie tylko sposobem orzekania, ale i bytowania; trzy przypadłości uważa za najważniejsze: ilość (ποσόν [posón]) — właściwość organizująca substancję ze względu na układ i organizację materii; jakość (ποιόν [poión]) — właściwość uzdatniająca formę bytu; relację (πρός τι [pros ti]) — właściwość przyporządkowująca jeden byt drugiemu; pozostałe określa jako: uwarunkowania czasowe (ποτέ [poté]), przestrzenne (πού [pouí]), czynnościowe (ποιεῖν [poiéin]), doznawania (πάσχειν [páschein]), położenia (κεῖσθαι [kéisthai]) i posiadania (ἔχειν [échein]); substancja natomiast jest konkretnym (złożonym z materii i formy) bytem jednostkowym (τόδε τι [tode ti]). Przedmiotem naukowego poznania, z racji swej zmienności,

nie mogą być: substancja (jako konkretny byt jednostkowy), materia, konkretna forma, jak też konkretne złożenie materii i formy; jest nim natomiast substancja ujęta w sensie naczelnym, czyli ukonstytuowana przez formę konkretną, o ile ta forma jest podstawą do ujęcia poznawczego wyrażonego w definicji. Tak ujęta substancja, będąc związana z intelektualnym pojęciowym poznaniem, pojawia się jako τὸ τί ἦν εἶναι [to tí ên éinai] (przedmiot metafizyki), wyrażona w definicji jako ogólna, tzw. substancja druga (οὐσία δευτέρα [ousía deuterá]). Substancje, jako samodzielne byty, ułożone są wg hierarchii klas naturalnych; najwyższą i najdoskonalszą substancją jest forma czysta (akt czysty), arystotelesowski bóg będący samym życiem i samomyślącą myślą; doskonałymi substancjami są ciała niebieskie, od wewnątrz niezmiennie, gdyż złożone z formy intelektualnej i eteru niematerialnego, który jest pierwiastkiem doskonałym; substancje w świecie podksiężycowym są, w wyniku ich złożenia z materii i formy, zmienne od wewnątrz; działając na siebie poprzez swe przypadłości, ulegają przemianom substancjalnym, w czym wyraża się dynamiczność bytu; ciąg przemian „wzwyż” od pierwszych elementów materii, poprzez rośliny, zwierzęta aż do człowieka, uwarunkowany jest ponadto działaniem sfer niebieskich. Przyjmując, że wszystkie substancje, zarówno w świecie podksiężycowym, jak i nadksiężycowym, powiązane są wspólnym ruchem, widział w ruchu dowód jedności kosmosu i istnienia pierwszego motoru nieporuszonego, będącego „bogiem”. Gdyby pojąć ruch jednoznacznie — pierwszy motor nieporuszony, a poruszający wszystko, realizowałby sprzeczność, dlatego A. w analizie ruchu wiążącego pierwsze niebiosy i „boga” przechodzi od koncepcji ruchu fizycznego do koncepcji ruchu metaforycznego (celowego), jako racji przyczynowania sprawczego.

A. porusza niemal wszystkie ważniejsze zagadnienia filozofii bytu; niektóre z nich (zgodnie z aporematycznym sposobem poznania) są wciąż rozwijane (zwł. w koncepcji bytu), natomiast jego teoria substancji, przypadłości, ruchu, aktu i możliwości, materii i formy, jedności, a zwł. zasada niesprzeczności stanowią istotne osiągnięcia w filozofii bytu.

Etyka. A. podjął próbę stworzenia syntezy eudajmonologii i aretologii. W osobistym szczęściu człowieka, płynącym z posiadania dobra i praktykowania cnót, widział A. ostateczny cel ludzkiego postępowania. Za najwyższe dobro uważał poznanie, będące aktualizacją najwyższych potencjalności (akt i możliwość) ludzkich; najwartościowsze poznanie dotyczy spraw boskich, a więc tych, które daje filozofia. Ponieważ jednak ów cel osiągnęłoby niewielu ludzi, i tylko na krótki czas, A. akcentował rolę przyjaźni, gdyż umożliwia ona wspólne rozważania, w gronie zaprzyjaźnionych mędrców, o sprawach najwyższych. Cnotę pojmował jako tzw. złoty środek, nierówno oddalony od swych skrajności, w różnych dziedzinach usprawnień — czasem bliższy niedomiarowi (np. męstwo), kiedy indziej nadmiarowi (np. umiarkowanie). W odniesieniu do Platona teorii czterech cnót kardynalnych wprowadził modyfikacje; mądrość nazywał roztropnością; wykorzystał poglądy Heraklita dotyczące poznania fronetycznego, tj. poznania praktycznego kierującego ludzkim postępowaniem; podał również inne uzasadnienie tych cnót (wynikające z jego koncepcji człowieka), których rola ma polegać na jak najlepszym usprawnieniu ludzkich potencjalności w stosunku do najlepszych przedmiotów działania. Obserwując życie społeczne i polityczne państw gr. zbudował teorię państwa i moralnego postępowania

społecznego, przeciwstawiając się apriorycznym koncepcjom Platona; człowieka nazwał bytem społecznym (ζῷον πολιτικόν [dzóon politikón]), wyjaśniając, że tylko we wspólnocie naturalnej może on rozwinąć swe potencjalności; rodzinę uważał za pierwotną formę życia społecznego i pierwowzór pozostałych społeczności; sądził, że najlepszy byłby ustroj państwowy, w którym nie istniałby rozdźwięk między jednostką a społeczeństwem, a państwo pomagałoby człowiekowi być uczciwym; wyróżniając ustroje państwowe (monarchia, arystokracja, demokracja), wskazał zarazem, że ich deformacje (tyrania, oligarchia, ochlokracja) uniemożliwiają praktykę cnót; jednocześnie usprawiedliwia istnienie niewolnictwa, uzasadniając to tym, że niektórzy ludzie z braku zdolności intelektualno-kierowniczych muszą być kierowani przez innych, sami wykonując tylko funkcje tylko fizyczno-wykonawcze.

Filozofia przyrody. A. jest twórcą definicji ruchu; ruch w jego systemie spełnia kluczowe znaczenie i jest określany jako „akt bytu, który jest w możliwości”. W zasadzie przyjmował on poglądy fizykalne filozofów jońskich (jońska szkoła filozoficzna), zwł. Anaksymandra; jako przyrodnik interesował się zoologią, fizjologią, embriologią, botaniką itp.; liczne jego obserwacje oraz klasyfikacja gatunków zachowały do dziś swą wartość. Do filozofii przyrody włączył A. traktat o duszy, w którym przyjmuje, że człowiek jest tworem hylemorficznym (hylemorfizm), złożonym z ciała i duszy (będącej formą i aktem pierwszym zorganizowanego ciała fizycznego — ἐντελέχεια [entelécheia]), niezdolnych do oddzielnego istnienia, gdyż człowiek jest właśnie ich syntezą. Człowiek ma jedną duszę, stanowiącą formę całego ciała, działającą poprzez swe władze: wegetatywne, ruchowe, pożądarkowe oraz poznawcze, wśród których wyróżnił zmysły zewnętrzne, bezpośrednio kontaktujące się ze światem zewnętrznym (dotyk, smak, węch, słuch, wzrok), i wewnętrzne, kontaktujące się ze światem poprzez zmysły zewnętrzne (zmysł wspólny, wyobraźnia, władza oceny zmysłowej, pamięć). Szczególną rolę A. przypisał wyobraźni i pamięci, na których opiera się poznanie intelektualnopojęciowe, angażujące intelekt czynny (νοῦς ποιῶν [nous poioun]), oddzielony od materii. Trudno ustalić, czy A. uważa intelekt czynny za władzę człowieka, czy też za bóstwo oddziałujące na ludzką wyobraźnię, które podnosi ją do życia intelektualnego, tak iż staje się ona lub tylko łączy się z intelektem możliwościowym (νοῦς πάσχων [nous paschon]); nie można też rozstrzygnąć, czy człowiek w koncepcji A. jest bytem śmiertelnym czy nieśmiertelnym.

Podkreślając wartość życia intelektualnego, A. wszelkie dziedziny kultury sprowadził do poznania bądź czysto teoretycznego, naukowego (przyporządkowanego prawdzie jako zgodności intelektu z rzeczą), bądź praktycznego, fronetycznego (przyporządkowanego dobru), bądź też pojetycznego, twórczego (przyporządkowanego szeroko pojętemu pięknu). Sztukę uważał za swoiste naśladownictwo piękna; rzeczywistość ujętą w poznaniu informacyjnym przetwarza się w poznaniu pojetycznym ze względu na dobrane kryteria (piękno, wzniosłość, harmonia, potrzeba itd.); sztuka (zwł. dogłębne przeżycie tragedii) oczyszcza ludzką duszę i czyni ją lepszą (κάθαρσις [kátharsis]).

A. jest także twórcą logiki, zwł. teorii nazw, zdań, systemu naukowego, argumentacji pozalogicznych, sylogistyki. Dzieła A. stanowią pierwszorzędną źródło informacji o podstawowych zagadnieniach kultury europejskiej. Znacze-

nie A. umocniło się jeszcze bardziej poprzez recepcję arystotelizmu do myśli chrześcijańskiej.

Bibliografia: H. Bonitz, *Aristotelische Studien*, I–IV, W 1862-1867; J. Łukasiewicz, *Zasada sprzeczności u A.*, Kr 1910; F. Brentano, *A. Lehre vom Ursprung des menschlichen Geistes*, L 1911; tenże, *A. und seine Weltanschauung*, L 1911; A. Goedeckemeyer, *Die Gliederung der aristotelischen Philosophie*, Hl 1912; O. Hamelin, *Le système d'A.*, P 1920; W. Jaeger, *A. Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, B 1923; C. Lalo, *Aristote*, P 1923; W. D. Ross, *Aristotle*, Lo 1923, NY 1964⁵; J. Burnet, *Aristotle*, Lo 1924; M. D. Roland-Gosselin, *Aristote*, P 1928; R. Mugnier, *La théorie du Premier Moteur et l'évolution de pensée aristotélicienne*, P 1930; J. Salamucha, *Pojecie dedukcji u A. i św. Tomasza z Akwinu*, Wwa 1930; P. Siwek, *La psychophysique humaine d'après A.*, P 1930; G. R. S. Mure, *Aristotle*, Ox 1932; H. Maier, *Die Syllogistik des A.*, I–III, L 1936; N. Hartmann, *Der megarische und aristotelische Möglichkeitsbegriff*, B 1937; A. Korcik, *Teoria konwersji zdań asertorycznych u A. w świetle teorii dedukcji*, Wl 1937; C. Arpe, *Das ti en einai bei A.*, H 1938; J. M. Le Blond, *Logique et méthode chez A.*, P 1939; L. Robin, *Aristote*, P 1944; A. Cresson, *A., sa vie, son oeuvre, avec un exposé de sa philosophie*, P 1946, 1963⁵; A. Korcik, *Teoria sylogizmu zdań asertorycznych A. na tle logiki tradycyjnej*, Lb 1948; P. Wilpert, *Zwei aristotelische Frühschriften über die Ideenlehre*, Rb 1949; J. de Tonquédec, *Questions de cosmologie et de physique chez A. et Saint-Thomas. Le système du monde, les théories de la lumière et de la couleur, la théorie de la mesure*, Pd 1950; L. M. Bocheński, *Non-Analytical Laws and Rules in A.*, Mi 1951; P. Moraux, *Les listes anciennes des ouvrages d'Aristote*, Lv 1951; J. Owens, *The Doctrine of Being in the Aristotelian Metaphysics*, Tor 1951, 1963²; D. J. Allan, *The Philosophy of A.*, Lo 1952, 1957²; J. A. van der Meulen, *Aristoteles*, Meisenheim 1952; O. Hamelin, *La théorie de l'intellect d'après A. et ses commentateurs*, P 1953; A. Mansion, *L'immortalité de l'âme et de l'intellect d'après A.*, Lv 1953; S. Mansion, *Les apories de la métaphysique aristotélicienne*, w: *Autour d'Aristote*, Lv 1955, 141–179; W. Brocker, *Aristoteles*, F 1957, 1964³; J. Düring, *A. in the Ancient Biographical Tradition*, Gt 1957; H. Ambühl, *Das Objekt der Metaphysik des A.*, Fr 1958; T. Ando, *A. Theory of Practical Cognition*, Kyoto 1958; M. Jaworski, *Arystotelesowska i tomistyczna teoria przyczyny sprawczej na tle pojęcia bytu*, Lb 1958; J. Łukasiewicz, *A. Syllogistic*, Ox 1958; A. Mansion, *Philosophie première, philosophie seconde et métaphysique chez A.*, RPL 50 (1958), 165–227; I. Düring, *A. and Plato in the Mid-Fourth Century*, Gö 1960; J. H. Randall, *Aristotle*, NY 1960; V. Décarie, *L'objet de la métaphysique selon A.*, P 1961; P. Aubenque, *Le problème de l'être chez A. Essai sur la problématique aristotélicienne*, P 1962, 1967²; Krąpiec Dz IV; J. Moreau, *A. et son école*, P 1962; P. Aubenque, *La métaphysique d'Aristote*, P 1963; J. Kalinowski, *Au carrefour des métaphysiques. Pluralité des vues et indéterminations dans la théorie de la philosophie d'Aristote*, RSPT 47 (1963), 545–570; Krąpiec Dz V; C. W. Schute, *The Psychology of A.*, NY 1964; A. Achmanow, *Logika A.*, Wwa 1965; R. McKeon, *Introduction to A.*, NY 1965; P. Siwek, *Le „De anima” d'Aristote dans les manuscrits grecs*, R 1965; J. Düring, *A. Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Hei 1966; M. A. Krąpiec, T. A. Żeleźnik, *A. koncepcja substancji*, Lb 1966; A. Stigen, *The Structure of A. Thought. An Introduction to the Study of A. Writings*, Os 1966; J. Vuillemin, *De la logique à la théologie. Cinq études sur A.*, P 1967; W. F. R. Hardie, *A. Ethical Theory*, Lo 1968; J. D. Monan, *Moral Knowledge and Its Methodology in A.*, Lo 1968; T. Kwiatkowski, *Poznanie naukowe u A.*, Wwa 1969; *Metaphysik und Theologie des A.*, Da 1969; F. E. Cranz, *A Bibliography of A. Editions*, Baden-Baden 1971, 1984²; F. Wiplinger, *Physis und Logos. Zum Körperphänomen in seiner Bedeutung für den Ursprung der Methaphysik bei A.*, Fr 1971; *Ethik und Politik des A.*, Da 1972; *Logik und Erkenntnislehre des A.*, Da 1972; J. Barnes, *Aristotle*, Ox 1982; J. Dudley, *Gott und Theorie bei A. Die metaphysische Grundlage der Nikomachischen Ethik*, F 1982; S. Panagiotou, *Justice, Law and Method in Plato and A.*, Edmonton 1987; G. Brakas, *A. Concept of the Universal*, Hi 1988; T. Irvin, *A. First Principles*, Ox 1988; G. Freundhal, *A. Theory of Material Substance*, Ox 1995; L. Spellman, *Substance and Separation in A.*, C 1995.

Mieczysław A. Krąpiec